

A Contrastive Study of Cession of Claim and Novation by Substitution of Creditor in Iranian Legal System

Alireza Fasihzadeh^{*1} *Seyyed Nasir Hosseini Khatoonabadi*²
*Mohammadamin Fasihzadeh*³

1. Assistant Professor, Department of Law, faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: fasihzadeh@ase.ui.ac.ir

2. Master in Private Law, Department of Law, faculty of Law and Humanities, Islamic Azad University Isfahan Branch, Isfahan, Iran.

Email: hosseini_nasir@yahoo.com

3. Ph.D. student in Private Law, Department of Law, faculty of Law and Humanities, Islamic Azad University Isfahan Branch, Isfahan, Iran

Email: mfasihzade@gmail.ir

ABSTRACT

According to Article 292 of the Iranian Civil Code, substitution of an obligation has three types, one of which is substitution of the creditor. Many jurists believe that Paragraph 3 of the mentioned Article has mistakenly defined cession of claim instead of novation and therefore, there is a lack of a thorough definition for novation by substitution of creditor in the civil code. In this paper, in addition to clarification of the differences among these two legal terms, a critical review of their distinctions regarding their legal background, change or existence of the obligation, extent of validity and parties of the legal relationship and also the state of guarantee of the obligation has been done. As a result, it's been found that in Iranian legal system, the legislator has independently

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2021.140168

Received:
24 September 2020

Accepted:
21 February 2021

Published:
11 December 2021

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

accepted both of the legal terms of cession of claim and novation by substitution of the creditor. Moreover, although the regulations of novation has been legislated briefly in only two Articles of the civil code, its complete nature, specific conditions and legal effects can be recognized by consideration of general rules of contracts and there is no room for confusing it as a subdivision or type of cession of claim.

Keywords: Cession of claim, debt, novation, novation by substitution of creditor, Transfer of Obligation.

Excerpted from the dissertation entitled “Comparative analysis of transfer seekers with the transformation of obligation into obligatory credit in Iranian law ” Isfahan Branch, Islamic Azad University.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Acknowledgements: The authors would like to thank Dr. Seyyed Ghasem Zamani for their cooperation in preparing and writing this research.

Author contributions:

Alireza Fasihizadeh: Conceptualization, Validation, Formal analysis, Data Curation, Supervision, Project administration.

Sayyed Nasir Hosseini Khatoonabadi: Methodology, Software, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Mohammadamin Fasihizadeh: Formal analysis, Resources, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Fasihizadeh, Alireza, Seyyed Nasir Hosseini Khatoonabadi & Mohammadamin Fasihizadeh “A Contrastive Study of Cession of Claim and Novation by Substitution of Creditor in Iranian Legal System” *Journal of Legal Research* 20, no. 47 (December 11, 2021): 195-217.

Extended Abstract

A type of novation, a well-known institution derived from the Roman law, and cession of claim seem to have confusing regulation similarities in Iranian law, based on different understandings of certain civil code Articles. Novation is a contract where parties agree on the substitution of a new obligation in place of the original one, when the two obligations differ in one element. However, cession of claim is an agreement by which a personal claim is transferred from the assignor to the assignee, while the original creditor loses his right to claim and the new creditor gains that right. In the matter of cession of claims, it was the creditor who changed. Therefore, the recent creditor substitutes for the prior one for the same claim. However, when it comes to novation, the prior obligation is replaced by the recent obligation, so there would be a correlation between the extinction of the prior obligation due to a single element, such as subject matter, cause, obligator as well as promisee, and the substitution of the recent obligation. Indeed, two different obligations are discussed here not one. Now, the question arises as to whether the legal institution concerning cession of claim and novation differ and if so, what are distinctions between them? It is worth noting that the wording of paragraph 3 of Article 292 of the Civil Code raises doubts about the issue. The next question is whether there is a contradiction between novation and cession of claims in terms of guarantees, securities, and accessories to the debt. According to Article 292 of the Iranian Civil Code, substitution of an obligation has three types, one of which is substitution of the creditor. Many jurists believe that Paragraph three of the mentioned Article has mistakenly defined cession of claim instead of novation and therefore, there is a lack of a thorough definition for novation by substitution of creditor in the civil code and hence, many believe that in the absence of a legal base, novation by substitution of creditor has not been adopted by Iranian legislator. However, this research giving a deep description of the subject and using an analytical legal approach concludes that paragraph three of Article 292 of the civil code must be related to novation and not cession of claim. It is clearly discussed that arrangement of this paragraph under an Article describing novation can indicate its nature and believing it to be of novation's nature is more acceptable regarding codification rules. Furthermore, regarding Article 293 that suggests "any securities laid down in the original agreement will not be binding under the subsequent agreement, unless the two parties have made express

stipulation to that effect”, this approach is more sensible. In this paper, in addition to clarification of the differences among the two major legal terms discussed, a critical review of their distinctions regarding their legal background, change or existence of the obligation, extent of validity and parties of the legal relationship and also the state of guarantee of the obligation has been done. As a result, it’s been found that in Iranian legal system, the legislator has independently accepted both of the legal terms of cession of claim and novation by substitution of the creditor. Moreover, although the regulations of novation has been legislated briefly in only two Articles of the civil code, its complete nature, specific conditions and legal effects can be recognized by consideration of general rules of agreements and there is no room for confusing it as a subdivision or type of cession of claim. Furthermore, it is widely accepted that since the prior obligation becomes extinct and is replaced by a new one through novation, guarantees associated with the prior obligation will no longer apply to the subsequent obligation. However, regarding the cession of claims, only the creditor changes and the obligation remains in force. As a result, being derivatives, guarantees would remain following the cession. To put it simply, the same obligation along with all of its elements are transferred, so the association between the obligation and its origin is maintained. Finally, it is notable that the need to novation, as a legal requirement where extinction of prior guarantees and securities are thought of as its effects, has been well felt in the modern contractual and commercial relations, to the extent that substantial difficulties would arise in the absence of it.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل دوگانگی انتقال طلب و تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران

علیرضا فصیحی زاده* اسید نصیر حسینی خاتون آبادی^۲ محمد امین فصیحی زاده^۳

۱. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
* نویسنده مسئول: Email: fasihizadeh@ase.ui.ac.ir
۲. کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی و حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: hosseini_nasir@yahoo.com
۳. دانشجوی دکتری رشته حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی و حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: mfasihizade@gmail.ir

چکیده:

تبدیل تعهد، نهادی با سابقه است که ریشه در حقوق رم دارد، اما انتقال طلب نتیجه توسعه روابط حقوقی و واکنش اندیشه‌های حقوقی به برخی نیازهای اقتصادی و توسعه تجارت است. به باور برخی از حقوق دانان، تبدیل تعهد در حقوق ایران از حقوق غرب گرفته شده اما انتقال طلب وارد حقوق ایران نشده است؛ اما بررسی دقیق‌تر مواد قانون مدنی و توجه به برخی ملاحظات این مطلب را مورد تردید قرار می‌دهد. حسب ماده ۲۹۲ قانون مدنی ایران تبدیل تعهد بر سه گونه است که یکی از آن تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله است. بسیاری از حقوق دانان بر این باورند که بند ۳ ماده مزبور به جای تبدیل تعهد، انتقال طلب را تعریف نموده و بنابراین تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران وارد نشده است. در این مقاله، ضمن تبیین دوگانگی این دو نهاد و قابل جمع نبودن

کپی رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌کده حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:
10.48300/JLR.2021.140168

تاریخ دریافت:
۳ مهر ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش:
۳ اسفند ۱۳۹۹

تاریخ انتشار:
۲۰ آذر ۱۴۰۰

آنها از حیث سابقه حقوقی، تغییر یا بقای تعهد، دوگانگی در قلمرو و اطراف رابطه حقوقی و نهایتاً وضعیت تضمینات، نظریه مزبور نقد گردیده است. از نتایج این تحقیق آن است که در حقوق ایران، قانون‌گذار تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله را به نحو مستقلی از انتقال طلب پذیرفته است. البته، هرچند قانون مدنی، مقررات آن را به اجمال و اختصار و تنها در دو ماده بیان نموده، ماهیت، شرایط اختصاصی و آثار آن باتوجه به قواعد عمومی حاکم بر معاملات قابل تحلیل است و نمی‌توان آن را ذیل عنوان انتقال طلب تحلیل نمود.

کلیدواژه‌ها:

انتقال طلب، طلب، تبدیل تعهد، تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله، انتقال تعهد

بر گرفته از پایان‌نامه با عنوان «تحلیل مقایسه‌ای انتقال طلب با تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران»، دانشکده علوم انسانی و حقوق، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

علیرضا فصیحی‌زاده: مفهوم‌سازی، اعتبار سنجی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، نظارت، مدیریت پروژه.
سید نصیر حسینی خاتون‌آبادی: روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.
محمدامین فصیحی‌زاده: تحلیل، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

فصیحی‌زاده، علیرضا، سید نصیر حسینی خاتون‌آبادی و محمد امین فصیحی‌زاده «تحلیل دوگانگی انتقال طلب و تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۰، ش. ۴۷ (۲۰ آذر ۱۴۰۰): ۱۹۵-۲۱۷.

مقدمه

مباحث مربوط به حقوق تعهدات از اندیشه‌محورترین بنیان‌های روابط حقوقی و نماد علمی بودن حقوق مدرن است. مبنای‌ترین مبحث از این مباحث، ماهیت دین و آثار و حقوق مربوط بدان است. یکی از این حقوق، حق واگذاری یا انتقال دین یا طلب به دیگری است که توجه به ریشه‌ها و آثار آن در حقوق ایران و مبنای خارجی آن می‌تواند نیازهای کاربردی زیادی را در اجرای قراردادهای و نیز فهم دقیق ماهیت دین و تعهد برطرف سازد.

تبدیل تعهد قراردادی است که بر اساس آن، طرفین توافق می‌کنند تعهد اولیه‌ای را ساقط کنند و آن را با تعهد جدیدی که در یکی از ارکان آن متفاوت است جایگزین سازند.^۱ انتقال طلب، اما توافقی است که بر اساس آن، یکی از طرفین، همان طلبی را که بر شخص ثالثی دارد، به طرف دیگر توافق منتقل می‌کند.^۲ در واقع، در حقوق تعهدات در صورتی که دائن طلب خود را به دیگری انتقال دهد، بر طبق قاعده تسلیط، انتقال صورت‌گرفته صحیح است و اصولاً نیازی به رضایت مدیون نیست. در چنین حالتی آنچه محقق می‌شود صرفاً تغییر و جابه‌جایی در دائن این رابطه است که بر این اساس دائن جدید جایگزین دائن سابق نسبت به همان طلب خواهد شد که به عمل حقوقی صورت‌گرفته انتقال طلب گفته می‌شود. در برخی از موارد نیز تعهدی جای تعهد سابق را می‌گیرد. چنین صورتی با سقوط و از میان رفتن تعهد اول به واسطه یکی از ارکان (موضوع، سبب، متعهد، متعهدله) و نشستن تعهد دوم به جای آن ملازمه دارد و در آن دو تعهد متفاوت مطرح می‌گردد و نه تنها یک تعهد. جانشینی دو تعهد متفاوت به این صورت تبدیل تعهد نامیده می‌شود. سؤالی که در این مورد می‌توان مطرح نمود این است که آیا نهاد حقوقی انتقال طلب و تبدیل تعهد در رکن متعهدله آن، از هم متمایزند؟ و چنانچه این‌گونه است، وجوه افتراق این دو نهاد نسبت به هم شامل چه مواردی خواهد بود؟ همچنین نحوه نگارش بند سوم ماده ۲۹۲ قانون مدنی به‌گونه‌ای است که تردیدهایی را نسبت به موضوع آن ایجاد کرده است. در مقاله حاضر ضمن بیان نظریات موجود در این زمینه، نظر دیگری نیز ابراز شده است که به موجب آن اقدام قانون‌گذار را در تدوین این ماده بهتر نمایان می‌سازد و پاسخ پرسش‌های مطرح‌شده را روشن می‌کند.

۱- تبیین نظریه عدم طرح تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران

طرفداران نظریه عدم طرح، باتوجه به موارد ذیل بر این باورند که تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله به مفهومی که در حقوق غرب پذیرفته شده، در حقوق ایران وارد نشده است و نیازی به آن احساس نمی‌شود:

1. George A., *Bermann and Etienne Picard, Introduction to French Law* (the Netherlands: Kluwer Law International, 2008), 228; Michael Stathopoulos, *Contract Law in Greece* (the Netherlands: Kluwer Law International, 2009), 158.

2. Ge'rald Delabre, *La Cession de Creance* (France: Faculte' de Droit Virtuelle de l'universite' Lyon, 2006), 3.

۱-۱- عدم امکان انتساب اشتباه به قانون گذار

هرچند بعضی از حقوق دانان، نحوه نگارش بند ۳ ماده ۲۹۲ را ناشی از اشتباه و غفلت قانون گذار در ترجمه بند ۳ ماده ۱۲۷۱^۳ قانون مدنی فرانسه می دانند؛^۴ به باور برخی از صاحب نظران، از مفاد بند سوم ماده ۲۹۲ قانون مدنی^۵ استنباط می شود که قانون گذار چون به رضای مدیون در این بند اشاره ننموده، قصد داشته که انتقال طلب را جایگزین تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله کند و با این اقدام تعمدی به پیرایش نهاد عاریتی پردازد.^۶ به بیان دیگر، درست است که اشاره به انتقال مافی الذمه متعهد به ثالث توسط متعهدله که مصداق بارز انتقال طلب است در ذیل عنوان تبدیل تعهد ذکر شده، ولی این اقدام به منظور بومی نمودن تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله صورت گرفته و هرچند که عنوان تبدیل تعهد، رهنز باشد و ذهن را به سوی نهاد تبدیل تعهد رومی سوق دهد،^۷ آنچه تحت عنوان تبدیل تعهد در قانون مدنی ما آمده، هیچ ملازمه ای با سقوط تعهد سابق و ایجاد تعهد جدیدی به جای آن ندارد و ممکن است از راه تغییر یکی از طرفین نیز صورت پذیرد.

برخی دیگر از حقوق دانان نیز، هرچند به صراحت از جانشینی تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله با انتقال طلب سخنی به میان نیاورده اند، ولی از جهت آنکه به ظاهر بند ۳ استناد نموده و رضایت مدیون را به تبعیت از اقدام قانون گذار شرط ندانسته و به اصل تسلط مالک بر مایملک خود تمسک بسته و انتقال مافی الذمه مدیون را بدون رضایت وی صحیح دانسته اند؛^۸ و یا از آن جهت که این مفهوم را به ماده ۳۸ قانون اعسار^۹ (که به صراحت دلالت بر انتقال طلب دارد)، تسری داده اند،^{۱۰} به نظر می رسد با نظریه بالا موافقت و به صورت ضمنی، بند سوم ماده ۲۹۲ را مبتنی بر انتقال طلب می دانند.

۱-۲- عدم نیاز به نهاد تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله

استدلال دوم مخالفان آن است که امروزه تبدیل تعهد از اهمیت محدودی برخوردار است و در معاملات به ندرت مورد استفاده قرار می گیرد؛ زیرا با وجود نهادهایی همچون انتقال طلب، دیگر

۳. در ویرایش ۲۰۱۶ بخش تعهدات قانون مدنی فرانسه، در ماده ۱۳۳۳، صراحتاً به رضایت مدیون در تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله اشاره شده است.

۴. سیدحسین امامی، حقوق مدنی (تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۷۲)، جلد اول، ۳۴۰؛ علی علی آبادی، ایجاد و سقوط تعهدات ناشی از عقد در حقوق اسلامی (تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۱)، ۳۱۹.

۵. «وقتی که متعهدله مافی الذمه متعهد را به کس دیگر منتقل نماید.»

۶. ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی: نظریه عمومی تعهدات (تهران: میزان، ۱۳۸۵)، ۲۵۲، ۲۶۹، ۳۰۴ و ۳۰۵.

۷. بیژن حاجی عزیزی، مجتبی زنگنه و عابدین مومنی، «جایگاه تبدیل تعهد در فقه امامیه: بخش مدنی»، مجله فقه و مبانی حقوق اسلامی ۱ (۱۳۹۰)، ۴۰.

۸. مصطفی عدل، حقوق مدنی (قزوین: انتشارات طه، ۱۳۷۸)، ۱۴۵.

۹. «کسی که طلب خود را به غیر مدیون انتقال داده و بعد از انتقال آن را از مدیون سابق خود دریافت کرده و یا به دیگری انتقال دهد...»

۱۰. محمد بروجرودی عبده، حقوق مدنی (تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۰)، ۱۷۶.

نیازی به تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله احساس نمی‌شود.^{۱۱} بنابراین طلبکاری که مایل به انتقال طلب خویش است، نیازی به رجوع به بدهکار و توافق با وی نخواهد داشت و به‌جای پیمودن راهی پُریچ‌وخم، راهی مستقیم پیش روی اوست و می‌تواند با تسلیم سند طلب یا ظهرنویسی آن، یا در دشوارترین حالت، با بستن قرارداد با طرف معامله آن را انتقال دهد.^{۱۲} لذا، در نظام قانون مدنی ما که انتقال طلب مورد پذیرش واقع شده، تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله عنوانی جدا و مستقل در مقایسه با انتقال طلب محسوب نمی‌شود.^{۱۳}

از سوی دیگر گفته شده که عدم طرح نهاد حقوقی تبدیل تعهد در فقه امامیه نیز گویای عدم‌نیاز به این نهاد اقتباسی غربی است؛ زیرا در فقه امامیه و مذاهب اربعه از همان ابتدا امکان انتقال تعهد و تصور جدایی دین از شخصیت مدیون مطرح بوده و انتقال تعهد را بدون هیچ‌گونه مشکلی پذیرفته و جنبه مادی آن را بر جنبه شخصی‌اش ترجیح داده و به‌کار گرفته‌اند.^{۱۴} زیرا بر مبنای اصول حقوقی اسلام، در تعهدات مالی، شخصیت دائن و مدیون وصف اساسی تعهد محسوب نمی‌گردیده و در هر زمان و شرایطی که دائن و شخص ثالث اراده می‌نموده‌اند، امکان تحقق انتقال طلب در دسترس و مهیا بوده است و لذا، در چنین نظام حقوقی، قابلیت انتقال تعهدات اصل بوده و به طرح و تأسیس عمل حقوقی موازی دیگری با انتقال طلب و جلب رضایت مدیون نیاز نیست.^{۱۵}

۲- تبیین نظریه طرح تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران

قانون‌گذار در بند ۴ ماده ۲۶۴ قانون مدنی نهاد حقوقی تبدیل تعهد را به رسمیت شناخته و آن را در زمره اسباب سقوط تعهدات آورده و در مواد ۲۹۲ و ۲۹۳ نیز به اختصار به آن پرداخته است. بر اساس نظریه طرح تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در قانون مدنی، قانون‌گذار در نحوه نگارش بند ۳ ماده ۲۹۲، نه در مقام جایگزینی انتقال طلب با تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله بوده و نه سهو و خطایی مرتکب شده است، بلکه قانون‌گذار در مقام بیان جزئیات و شرایط نهاد مزبور نبوده است. به‌موجب این نظریه، تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله در حقوق ایران وارد شده است و نهادی مجزا در کنار سایر نهادهای حقوقی از جمله انتقال طلب است و به نظر می‌رسد نویسندگان قانون مدنی با احاطه‌ای که به حقوق اسلام داشته‌اند مفاد تبدیل تعهد را خلاف آن نیافته‌اند و به‌دلیل فوایدی که بر این نهاد مترتب بوده است، به اقتباس آن روی آورده‌اند.^{۱۶} دلایل توجیهی این نظریه ذیلاً تبیین گردیده و در ادامه نیز آثار

۱۱. سعید توکلی کرمانی، انتقال تعهد (تهران: دانشور، ۱۳۸۰)، ۱۱۹.

۱۲. کاتوزیان، نظریه عمومی تعهدات، پیشین، ۳۰۰.

۱۳. ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی: عقود معین (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲)، جلد چهارم، ۴۰۰.

۱۴. علیرضا فیض و جواد واحدی نژاد، «مقایسه عقد حواله با تبدیل تعهد و انتقال دین و طلب»، پژوهشنامه فقه و حقوق اسلامی ۳ و ۴ (۱۳۸۸)، ۱۵۹.

۱۵. محمدجعفر جعفری لنگرودی، فلسفه اعلی در علم حقوق (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۲)، ۱۲۷؛ حاجی عزیزی، زنگنه

و مومنی، پیشین، ۴۷؛ کاتوزیان، نظریه عمومی تعهدات، پیشین، ۳۰۰ و ۳۰۱.

۱۶. محمود کاظمی و علی زارعی، «مطالعه تطبیقی تبدیل تعهد در حقوق ایران و غرب (روم و فرانسه)»، مطالعات حقوق خصوصی ۲ (۱۳۹۵)، ۳۱۰.

جزئی‌تر آن بیان می‌گردد:

اولاً: منطق حقوقی ایجاب می‌کند که قانون‌گذار در زمان نگارش مواد ۲۹۲ و ۲۹۳ به‌عنوان تبدیل تعهد توجه داشته و از آنجاکه در ماده ۲۶۴، تبدیل تعهد را در زمره اسباب سقوط تعهدات آورده، خود بر این واقعیت واقف بوده که در تبدیل تعهد، تعهد پایه ساقط می‌شود و تعهد جدیدی جایگزین آن خواهد شد که به تبع آن، متعهد نقش تعیین‌کننده‌ای در تحقق آن ایفاء خواهد نمود. در صورتی که در انتقال طلب، تعهدی ساقط نخواهد شد و همان تعهد سابق با جمیع ارکان و خصوصیات خود پابرجا خواهد ماند و صرفاً دائن جدید، جانشین دائن سابق خواهد شد.

ثانیاً: نمی‌توان از یک‌سو بند اول ماده ۲۹۲ را که ناظر به تبدیل تعهد به اعتبار موضوع است منطقی و موجه دانست و از سوی دیگر قائل به جانشینی تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله با انتقال طلب در بند سوم بود (کما اینکه طرفداران نظریه جانشینی، بند دوم این ماده را نیز انتقال دین دانسته و نظر به جایگزینی تبدیل تعهد به اعتبار متعهد با این نهاد داده‌اند)؛ زیرا چنانچه قصد واقعی قانون‌گذار در جهت بومی‌گزینی بود، قطعاً می‌توانست از طریق ماده ۱۰ قانون مدنی (اصل آزادی قراردادی و حاکمیت اراده)، هدف مذکور در بند اول ماده را نیز تأمین نماید و چه نیاز است که صرفاً به‌خاطر نیل به هدف مذکور در بند اول، نهاد حقوقی مزبور وارد نظام حقوقی ایران شود. پذیرش این نظر که قانون‌گذار ورود تبدیل تعهد به اعتبار موضوع را به حقوق ایران پذیرفته و از ورود تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله ممانعت کرده، صرف‌نظر از اینکه چه دلیل قانع‌کننده‌ای باعث این افتراق و جدایی شده است، خود موجب عدم وحدت عنوان با معنوی و انتساب اشتباه به قانون‌گذار خواهد شد که در واقع چنین نیست؛ زیرا عنوان مطلب تبدیل تعهد است و قاعداً همه بندهای آن باید ناظر به‌عنوان باشد. پس چنانچه بند سوم ناظر به انتقال طلب باشد، عنوان با ذیل آن ناسازگار خواهد بود و مطلب اعم از عنوان تلقی خواهد شد. مضافاً اینکه طرفداران این نظر قبول دارند که این دو نهاد از یکدیگر مستقل‌اند، بنابراین آوردن هر دو تحت یک عنوان و همراه با هم پسندیده نیست و لذا، بند سوم را باید ناظر بر تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله دانست.

ثالثاً: جایگاه حقوقی این دو نهاد، متفاوت بوده و هر کدام کارکردی جدا دارد؛ به عبارت دیگر نمی‌توان گفت که با وجود انتقال طلب، دیگر نیازی به تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله نیست؛ زیرا چنانچه قصد متعاقدين، سقوط تعهد سابق و ایجاد تعهد جدید در رکن متعهدله آن باشد، می‌توانند با قید این عنوان، تعهد سابق را ساقط و تعهد جدیدی را جایگزین آن نمایند. نیاز به نهادهای حقوقی بر اساس نیاز افراد در روابط اجتماعی است. چه اشکالی دارد که منظور طرفین به‌جای انتقال طلب، تبدیل آن باشد و نخواهند طلب سابق باقی بماند و وثایق و تضمینات آن در این جابه‌جایی حفظ گردد. از این رهگذر به استناد ماده ۲۹۳^{۱۷}، تضمینات تعهد سابق نیز خودبه‌خود ساقط می‌شود مگر اینکه خلاف آن را شرط نمایند.

۱۷. «در تبدیل تعهد، تضمینات تعهد سابق به تعهد لاحق تعلق نخواهد گرفت مگر اینکه طرفین معامله آن را صراحتاً شرط کرده باشند.»

رابعاً؛ به موجب این نظریه، نسبت اشتباه به قانون‌گذار در نحوه نگارش بند ۳ نیز قابل پذیرش نیست، چراکه قصد قانون‌گذار این نبوده است که به تمام زوایای نهاد حقوقی تبدیل تعهد و به‌ویژه تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله بپردازد و از بند ۳ ماده ۱۲۷۱ قانون مدنی فرانسه اقتباس یکسان و بی‌کم‌وکاستی نماید؛ بلکه قانون‌گذار در مقام بیان جزئیات نبوده و با قید عنوان «تبدیل تعهد»، در صدر ماده ۲۹۲، نیاز به مشارکت متعهد در تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله، از قواعد عمومی قراردادها و اصول کلی حقوقی برداشت می‌شود. با این اقدام هم از تکرار اصول و قواعد مسلم پرهیز شده و هم به نحو مطلوبی تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله وارد نظام حقوقی ایران شده است؛ زیرا این از اصول و قواعد مسلم است که سقوط تعهد سابق، یعنی یکی از ارکان تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله با اراده صرف متعهدله اول امکان‌پذیر نیست و پذیرش تعهد جدید نیز، به رضایت متعهد نیاز دارد.

۳- آثار دوگانگی انتقال طلب و تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله

دوگانگی انتقال طلب و تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله آثاری دارد که در چند بخش به آن خواهیم پرداخت:

۳-۱- دوگانگی تاریخی

از جمله وجوه افتراق پیرامون این دو نهاد، تفاوت آنها از حیث پیشینه حقوقی است. طلب از دیرباز در فقه امامیه و حقوق اسلامی به‌عنوان یک مال مستقل در داریی دائن مطرح شده و به طرق مختلفی از قابلیت انتقال برخوردار بوده است.^{۱۸} بیع دین، در فقه از طرق انتقال طلب محسوب گردیده و حدیث نبوی «لا بیع الدین بالدین» اشاره به انتقال معوض طلب دارد.^{۱۹} همچنین برخی از فقها قائل به صحت انتقال طلب دائن به مدیون و یا غیر او در قالب عقد صلح هستند.^{۲۰} در همین زمینه برخی از فقها به صحت هبه طلب به مدیون و غیرمدیون^{۲۱} و برخی دیگر، صرفاً به صحت هبه طلب به خود مدیون نظر داده‌اند.^{۲۲} این نیز دلالت بر پذیرش انتقال طلب در قالب عقود معین در فقه دارد و به نظر می‌رسد از جهت فقهی نیز منعی برای در نظر گرفتن آن در ردیف عقود بی‌نام وجود ندارد. لیکن در حقوق ایران بحث مستقل و مجزایی در این رابطه صورت نگرفته و صرفاً در مواد پراکنده‌ای با

۱۸. حاجی عزیزی، زنگنه و مومنی، پیشین، ۴۳.

۱۹. حسن بن یوسف علامه حلی، تبصرة المتعلمین فی احکام الدین (تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ ق)،

۱۱۵؛ ۲۴. حرعاملی (شیخ)، وسائل الشیعه (بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا)، ۹۹.

۲۰. روح الله خمینی، تحریر الوسیله (قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ ق)، جلد اول، ۵۱۸.

۲۱. حسن بن یوسف علامه حلی، مختلف الشیعه فی احکام الشریعه (قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۳ ق)، ۲۳۹؛

محمد بن حسن طوسی، المیسوط فی فقه الامامیه (تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ ق)، جلد سوم،

۳۱۴؛ محمد فاضل لنکرانی، تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله: المضاربه الی الهبه (قم: مرکز فقه الاثمه الاطهار،

۱۳۸۳)، ۴۷۰-۴۷۳.

۲۲. یحیی بن احمد ابن سعید، الجامع للشرائع (قم: مؤسسه سیدالشهدا، ۱۴۰۵ ق)، ۳۶۶؛ جعفر بن حسن محقق حلی،

المختصر النافع (قم: مؤسسه بعثت، ۱۴۱۶ ق)، ۲۵۹.

اشاره‌ای گذرا از آن عبور شده است و مصداق بارز آن مواد ۳۸ قانون اعسار و ۸۰۶ قانون مدنی^{۳۳} است. سابقه حقوقی تبدیل تعهد به حقوق روم برمی‌گردد. در دورانی که تعهد، رابطه حقوقی بین دو شخص (طلبکار و بدهکار)، تلقی می‌شد و قابل انتقال به دیگران نبود، هرگاه به تغییر یا انتقال تعهد نیازی احساس می‌گردید، دو طرف تعهد همراه با سایر اشخاص ذی نفع ناچار بودند که تعهد را ساقط و تعهد دلخواه را به جای آن بنشانند.^{۳۴} در حقوق رم، تعهدات ذاتاً یا طرفین آنها رابطه‌ای ناگسستنی داشت و از این رو هرگونه تغییر منجر به تبدیل تعهد می‌شد و اساساً انتقال حق، طلب و تعهد معنا نداشت. از دید گایوس، اشیاء در یک تقسیم‌بندی به دو دسته قابل لمس (مادی)^{۳۵} و غیرقابل لمس (غیرمادی)^{۳۶} تقسیم می‌شدند.^{۳۷} در زمان او، اشیاء قابل لمس از طریق حمل و نقل^{۳۸} و تحویل به مالک جدید و اشیاء غیرقابل لمس نظیر حق انتفاع عمدتاً از طریق فرایند واگذاری حق^{۳۹} و در حضور یک مقام رسمی و یا از طریق قرارداد ایجاد و منتقل می‌گردید.^{۴۰} با این حال، علی‌رغم آنکه گایوس تعهدات مربوط به اموال را در زمره اشیاء غیرمادی به حساب می‌آورد، فرایند واگذاری حق را تنها درباره مالکیت و حقوق عینی قابل اجرا می‌دانست و تعهدات را از آن مستثنا می‌نمود. چنان‌که بیان می‌دارد: «تعهدات به هر شکل که منعقد شوند قابلیت انتقال به هیچ‌یک از دو روش [حمل و نقل مادی یا واگذاری حق] را ندارند؛ و اگر من بخواهم طلب خود را از دیگری به شما انتقال دهم، لازم است که به خواسته من، بدهکار، خود را با قراردادی به شما مدیون سازد و در این حالت، مدیون من از بدهی‌اش به من جدا می‌شود و متعهد به شما می‌شود که این انتقال، تبدیل تعهد نام دارد.»^{۴۱} مشابه همین نظر با تفاوت اندکی در دیدگاه‌های یوستینیان نیز به چشم می‌خورد. از نظر او، روش معمول برای انتقال همه اشیاء مادی، حمل و نقل مادی آن و برای تمامی اشیاء غیرمادی (من جمله تعهدات) توسط قرارداد و پیمان است. از این جهت، یوستینیان نیز تبدیل تعهد را وسیله انتقال تعهدات و یکی از اسباب سقوط آنها می‌داند. به باور او، تعهدات، ناشی از قراردادهای میان افراد جهت نیل به توافقات فی‌مابین و لازم‌الوفای هستند و از طریق تبدیل تعهد هرگونه تغییر در طرفین قرارداد و یا ماهیت تعهد وجود دارد.^{۴۲} بدین ترتیب، تعهد سابق منقضی می‌شود و تعهد دیگری به جای آن می‌نشیند.^{۴۳}

۳۳. «هرگاه دائن طلب خود را به مدیون ببخشد حق رجوع ندارد.»

24. Paul Gide, *Études sur la Novation et le Transport de Creances en Droit Romain* (Paris: L. Larose, libraire-éditeur, 1879), 231, 232.

25. Res Corporales

26. Res Incorporales

27. William Warwick Buckland, *The Main Institutions of Roman Private Law* (UK: Cambridge University Press, 1931), 91.

28. Traditio

29. in jure cession

30. George Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law* (Heidelberg: Springer, 2012), 131.

31. Gaius, *Institutes of Roman Law*, translator Edward Poste (UK: Oxford University Press, 1904), 177.

32. James Barr. Ames, "Novation," *Harvard Law Review* 6 (1892): 184.

33. Renáta Uitz, *Constitutions, Courts, and History: Historical Narratives in Constitutional Adjudication* (Budapest: Central European University Press, 2005), 262.

یوستی‌نیان به ابعاد کاربردی موضوع نیز توجه داشته و بیان می‌کند که تبدیل تعهد تنها در جایی به کار می‌رود که طرفین قصد بر هم زدن تعهد قبلی و جایگزینی آن با تعهدی جدید را داشته باشند، و الا هم‌زمان تعهد قبلی نیز باقی خواهد ماند و تعهد جدید به آن ضمیمه می‌گردد. پس از مدتی این طرز تفکر با ظهور نظر پلتو تغییر یافت. پلتو تنها اموال مادی را شیء محسوب می‌نمود و آنچه پیش از او به‌عنوان اشیای غیرمادی در نظر گرفته می‌شد، از نظر او دیگر شیء به حساب نمی‌آمد و او آنها را در زمره حق و تعهد برمی‌شمرد و گستره انتقال و واگذاری حق را علاوه بر حقوق عینی به تعهدات نیز بسط داد و امکان آن را که تعهدات بدون ایجاد قرارداد جدیدی که قرارداد سابق را باطل کند به دیگری واگذار گردند در نظر گرفت. بدین‌سان بدون تغییر در ماهیت و منشأ تعهد، شخص ثالثی جایگزین یکی از طرفین قرارداد می‌گردد و تعهدات او را برعهده گرفته و یا متعهدله واقع می‌شد.^{۳۴}

۳-۲- دوگانگی در تغییر یا بقای تعهد

تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله و انتقال طلب ماهیتی متفاوت از یکدیگر دارند. به تعبیر برخی از حقوق‌دانان تبدیل تعهد، ترکیبی از دو عمل حقوقی است که اثر یکی اسقاط تعهد و دیگری ایجاد تعهد است.^{۳۵} در این مورد به نظر می‌رسد میان قرارداد که عمل حقوقی است با تعهد که رابطه‌ای ناشی از آن است، خلط مبحثی صورت گرفته است. در تبدیل تعهد دو قرارداد نداریم؛ بلکه دو عوض داریم که یکی، سقوط تعهد سابق و دیگری پیدایش تعهد جدید است؛ به عبارت دیگر، در تبدیل تعهد، تعهد سابق از میان می‌رود و تعهد جدیدی جای آن را می‌گیرد و هر دو اثر مذکور در یک عقد محقق می‌شود.^{۳۶} در تبدیل تعهد، همان‌طور که از اسم آن (واژه تبدیل)، معلوم می‌شود، تعهد فعلی به تعهد جدیدی تغییر می‌یابد. این تغییر جز از طریق از بین رفتن و زوال تعهد سابق و پیدایش تعهد جدید امکان‌پذیر نیست. با زوال تعهد سابق، رابطه میان متعهد و متعهدله قبلی نیز گسسته می‌شود و با پیدایش تعهد جدید، رابطه‌ای تازه میان متعهد با متعهدله جدید شکل می‌گیرد. درحالی‌که در انتقال طلب چنین نیست و چون تعهد هنوز به قوت خود باقی است و فقط متعهدله عوض می‌شود، رابطه سابق همچنان باقی است و تعهد پیشین همچنان پابرجا خواهد ماند و فقط متعهد به‌جای آنکه به متعهدله قبلی بدهکار باشد، به متعهدله جدید بدهکار می‌شود. به همین جهت به‌جای واژه «تبدیل»، از این امر با عنوان «انتقال»، یاد شده است. انتقال، فرع بر وحدت منقول و منقول‌الیه است؛ و اگر همان تعهدی که بر ذمه متعهد است، همچنان باقی و طلبکار و متعهدله تغییر کرده باشد، می‌توان گفت طلب منتقل شده است؛ اما اگر تعهد زایل شود و تعهد جدیدی حادث گردد، واژه «انتقال»، نادرست است و لذا در این حالت از واژه «تبدیل» استفاده می‌گردد.

34. Dimitar Gelev, "About Legal Notions: Cession, Novation, Subrogation and Assignment," Law Review Iustinianus Primus 6 (2015): 2-5.

۳۵. احمد باقری، سقوط تعهدات (تهران: انتشارات آن، ۱۳۸۲)، ۲۳۴.

۳۶. سیدعلی سیداحمدی سجادی و ایمان دهقانی دهج، «عقد ضمان، زوال یا بقای تضمینات تعهد (با نگاهی به حقوق فرانسه)»، نشریه حقوق خصوصی ۳۲ (۱۳۹۷)، ۹۳.

۳-۳- دوگانگی در قلمرو و شرایط

تبدیل تعهد صرفاً قراردادی است و امکان تحقق تبدیل تعهد به صورت قهری وجود ندارد. چون تحقق تبدیل تعهد مستلزم پیدایش تعهد جدید است که بدون اراده و رضایت متعهد چنین امری امکان پذیر نیست. درحالی که انتقال طلب به هر دو صورت قراردادی و قهری محقق می‌شود. به صورت ارادی، در قالب برخی از عقود معین، به عنوان عقدی بی نام و یا به عنوان شرط ضمن عقد و به صورت قهری، در اثر مرگ طلبکار، این انتقال حاصل و وراثت به صورت قهری قائم مقام مورث خود می‌شوند و طلب مورث به آنها منتقل می‌گردد.

همچنین، از آنجایی که تبدیل تعهد یک قرارداد است، تمامی شرایط صحت معاملات باید در آن موجود باشد و علاوه بر آن، شرایط زیر نیز باید رعایت شود:

الف) تعهد موجود که قرار است تبدیل شود باید به درستی ایجاد شده و باقی باشد.
ب) تعهد جدید به درستی ایجاد شود. اگر تعهد جدید معتبر نباشد، تبدیل تعهد مؤثر نیست و تعهد سابق پابرجا خواهد ماند.

ج) یکی از ارکان تعهد جدید باید نسبت به تعهد قبلی تغییر یابد و به عبارت دیگر، تعهد جدید باید حاوی عنصر جدیدی نسبت به تعهد سابق باشد که می‌تواند تغییر در طرفین تعهد و یا سبب و موضوع آن باشد.

د) قصد طرفین، از بین بردن تعهد سابق و جایگزین کردن آن با تعهد جدیدی باشد، والا برحسب شرایط می‌تواند انتقال تعهد یا حق باشد، بدون آنکه تعهد قبلی ساقط شود و یا آثار آن به کلی از بین برود.^{۳۷}

در انتقال طلب نیز علاوه بر شرایط اساسی، لازم است طلبی موجود باشد که بتوان آن را انتقال داد.^{۳۸} در حقوق ایران اصولاً هر طلبی را می‌توان منتقل نمود، اما در حقوق فرانسه در برخی موارد استثنایی، از جمله طلب ناشی از حقوق و دستمزد کارگر نسبت به مازاد بر حدود مشخص شده، شرط انتقال پذیری وجود ندارد و انتقال طلب در این موارد اصولاً مجاز دانسته نشده است.^{۳۹}

۳-۴- دوگانگی در اطراف و آثار رابطه حقوقی

در انتقال طلب، توافق دائن و شخص ثالث، مبنی بر اینکه شخص ثالث در جایگاه دائن از حیث تعلق نفس طلب با جمیع صفات و خصایص آن قرار گیرد، کافی است.^{۴۰} پس طرفین این رابطه دائن سابق

37. Robert Dundonald Melville, A Manual of the Principles of Roman Law Relating to Persons (Edinburgh: W. Green & Son, 1915), 448; Gabriel Boroï and Catalin-Bogdan Nazat, "Novation, Way of Modifying the Liabilities theoretical and Practical Aspects," Challenges of the knowledge society 2 (2012): 2-5.

۳۸. ربیعا اسکینی و علیرضا جعفریان، «بررسی تبدیل تعهد به اعتبار تبدیل دائن و مقایسه آن با انتقال طلب»، مجله معارف اسلامی و حقوق ۱ (۱۳۸۸)، ۱۱۳.

39. Delabre, La Cession de Creance, 3,4.

۴۰. فیض و واحدی نژاد، پیشین، ۱۷۱ و ۱۷۲.

و لاحق هستند و مدیون نقشی در انعقاد و یا تنفیذ آن نخواهد داشت؛ زیرا از آنجا که طلب جزئی از دارایی دائن است، وی می‌تواند آن را بر طبق قاعده تسلیط به هر کس که بخواهد منتقل کند و متحمل محدودیتی از جمله قبول و یا رضایت مدیون نشود. همچنین در توجیه عدم نیاز به مشارکت مدیون در تشکیل قرارداد انتقال طلب، گفته شده است که انتقال حق از ناحیه دائن، لازمه اشضار به مدیون به نحوی که رضایت او را بطلبد نیست و غالباً برای مدیون تفاوتی نمی‌کند که طلبکار او چه کسی باشد و آن را به چه کسی برساند؛ و در غیر این صورت هم ضرر احتمالی که از این طریق ممکن است متوجه مدیون گردد، به مراتب کم‌تر از ضرر ناشی از منع قانون نسبت به انتقال طلبی است که دائن خود را نیازمند به آن و یا ذی‌نفع در آن می‌بیند و چه بسا لازمه سهولت و تداوم در کسب و کار او باشد.^{۴۱} البته به نظر می‌رسد چنانچه از این انتقال، ضرری ناروا بر مدیون وارد شود، قاعده تسلیط تاب مقاومت در برابر قاعده لاضرر را نداشته باشد و در چنین مواردی، انتقال طلب از ناحیه دائن جز با جلب رضایت مدیون امکان‌پذیر نباشد.

با اینکه قبول و یا رضایت مدیون شرط تحقق و یا نفوذ انتقال طلب نیست و به تعبیر حقوق دانان، ناقل در صورت اختلاف، وظیفه‌ای بر اقامه دلیل بر قبول مدیون برعهده نخواهد داشت؛^{۴۲} ولی چون طلب باید از مدیون گرفته شود، به ناچار باید به اطلاع او برسد.^{۴۳} بنابراین، اگر انتقال طلب اعلام نشود و مدیون از روی ناآگاهی و بدون سوءنیت، آن را به دائن سابق پرداخت نماید، منتقل‌الیه حق رجوع به مدیون را نخواهد داشت.^{۴۴} مگر اینکه به استناد بند دوم ماده ۳۸ قانون اعسار^{۴۵}، منتقل‌الیه بتواند ثابت کند که قبل از تأدیة دین، انتقال را به اطلاع مدیون رسانیده و یا شخص مدیون به طریق دیگری از این انتقال مطلع بوده است. به همین جهت، برخی از حقوق دانان تمهید قانون‌گذار در ماده ۳۸ قانون اعسار را مبتنی بر حسن نیت دانسته‌اند.^{۴۶} در این حالت می‌توان گفت که مضمون بند مورد اشاره به رابطه مدیون و منتقل‌الیه (دائن لاحق)، برمی‌گردد. در نگاه اول می‌توان این‌گونه استنباط نمود که هرگاه انتقال واقع شود ولی به اطلاع مدیون نرسد، چنانچه مدیون دین خویش را از روی ناآگاهی به دائن سابق تأدیة نماید، درست است که منتقل‌الیه حق مراجعه به مدیون را ندارد، اما حق مراجعه به دائن سابق را به موجب ماده ۳۰۱ قانون مدنی^{۴۷} خواهد داشت و از آنجا که پس از تحقق انتقال، مالک جدید، منتقل‌الیه خواهد بود، وی محق به مراجعه و دریافت حق خود از ناقل (دائن سابق)، به دلیل دریافت کردن طلب او به‌ناحق خواهد بود و از این راه به طلب خود که در دست اوست، خواهد رسید؛

۴۱. عبدالرزاق احمد سنهوری، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید (بیروت: داراحیاء تراث العربی، ۱۹۵۸ م)، ۳۹۲.

۴۲. محمدجعفر جعفری لنگرودی، دائرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۸)، ۲۷۲.

۴۳. کاتوزیان، نظریه عمومی تعهدات، پیشین، ۲۶۳.

۴۴. ابراهیم شعاریان، انتقال قرارداد (تبریز: فروز، ۱۳۸۸)، ۳۲۶.

۴۵. «... هرگاه مدیون بدهی خود را بعد از انتقال به دائن سابق تأدیة نماید منتقل‌الیه حق رجوع به او نخواهد داشت مگر اینکه ثابت نماید که قبل از تأدیة دین انتقال را به اطلاع مدیون رسانیده و یا اینکه مدیون به وسیله دیگری از انتقال مستحضر بوده است.»

۴۶. محمدجعفر جعفری لنگرودی، حقوق تعهدات (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۸)، ۲۳۱.

۴۷. «کسی که عمداً یا اشتها چیزی را که مستحق نبوده دریافت کند، ملزم است آن را به مالک تسلیم کند.»

اما با کمی دقت و امعان نظر می‌توان نظر مزبور را رد و در پاسخ بیان نمود که مفاد ماده ۳۰۱ ناظر به پرداخت بدون جهت است و در این حالت، این مدیون خواهد بود که می‌تواند جهت پرداخت ناروا به ناقل مراجعه کند. در واقع منتقل‌الیه در این فرض، به این جهت توان مراجعه به ناقل را نخواهد داشت که قرارداد صحیح انتقال طلب میان آنها (دائی سابق و لاحق)، واقع شده و تا زمانی که قرارداد مذکور به قوت خود باقی است، دلیلی بر مراجعه منتقل‌الیه به ناقل وجود نخواهد داشت. حتی اگر انتقال طلب معوض بوده و منتقل‌الیه در عوض دریافت طلب، چیزی به ناقل داده باشد، باز هم امکان مراجعه به ناقل را از بابت دریافت عوض نخواهد داشت؛ چراکه آنچه منتقل‌الیه پرداخت کرده، بر اساس قرارداد فی‌مابین، صحیح بوده و حسب فرض، ناقل آن را به حق دریافت نموده و امکان پس گرفتن آن تا زمانی که قرارداد انتقال طلب منحل نشود، وجود نخواهد داشت و به طریق اولی، در مواردی هم که انتقال طلب به صورت مجانی واقع شود، منتقل‌الیه باز حقی جهت مراجعه به ناقل ندارد. پس تنها مدیون حق مراجعه به کسی (ناقل) را دارد که طلب مورد نظر را به‌ناحق دریافت کرده است. در این فرض، مدیون می‌تواند به ماده ۳۰۲ قانون مدنی^{۴۸} و قاعده فقهی «حرمت اکل مال به باطل» استناد نماید و وجهی را که به‌ناحق به ناقل پرداخته، باز پس گیرد. این امر همان‌طور که گفته شد به رابطه قراردادی میان ناقل و منتقل‌الیه آسیبی وارد نخواهد کرد و مراجعه هر یک از طرفین عقد به دیگری تنها بر اساس قرارداد فی‌مابین، استوار و مناسب خواهد بود.

برخی از حقوق‌دانان بر این باورند که تا قبل از اعلان به مدیون یا اطلاع وی، ذمه وی همچنان در برابر دائن اصلی مشغول است و او می‌تواند طلب را از مدیون استیفاء نماید و یا آن را به مدیون هبه کند و یا آن را اسقاط نماید.^{۴۹} به نظر می‌رسد اشاره به اطلاع مدیون در ماده (۳۸ قانون اعسار)، نه از این رو است که بعد از انتقال و قبل از اطلاع مدیون، ذمه وی همچنان به دائن اصلی مشغول بماند، بلکه اهمیت اطلاع از این جهت است که چنانچه مدیون از روی ناآگاهی، دین خویش را به دائن اصلی تأدیه کند، بنا به مصالحی و به جهت حمایت از مدیون، وی بری‌الذمه محسوب شود و الا بعد از انتقال در هر صورت رابطه‌ای مابین دائن سابق و مدیون باقی نمی‌ماند. در نتیجه چنانچه، دائن سابق، حتی قبل از اطلاع به مدیون، بار دیگر طلب را انتقال داد، اقدام وی فصولی خواهد بود.^{۵۰}

در حقوق فرانسه نیز برای آنکه انتقال طلب در مقابل منتقل‌الیه و اشخاص ثالث قابل استناد باشد، لازم است مدیون از آن اطلاع داشته باشد. در گذشته لازم بود این اطلاع به‌موجب اظهارنامه رسمی به عمل آید، اما در اصلاحات صورت گرفته در سال ۲۰۱۶ بر روی بخش تعهدات قانون مدنی این کشور، تغییراتی در شرایط انتقال طلب صورت گرفت. از جمله آنکه دیگر مانند سابق تشریفات خاصی

۴۸. «اگر کسی که اشتهاً خود را مدیون می‌دانست آن دین را تأدیه کند، حق دارد از کسی که آن را بدون حق اخذ کرده است، استرداد نماید.»

۴۹. توکلی کرمانی، پیشین، ۱۷۲.

۵۰. به‌موجب ماده ۳۸ قانون اعسار که با تصویب قانون جدید نحوه اجرای محکومیت‌های مالی نسخ گردید، این عمل، مجرمانه و از مصادیق کلاهبرداری تلقی می‌گردد.

برای اطلاع مدیون نیاز نیست^{۵۱} و به هر صورت که او مطلع شود کافی است و حتی در صورتی که از قبل رضایت خود را بر انتقال طلب اعلام نموده باشد، نیازی به اطلاع او برای کامل شدن انتقال طلب و جریان آثار آن و ایجاد تعهد بر دوش او وجود ندارد. نکته حائز اهمیت آن است که همچون حقوق ایران، در حقوق فرانسه اصولاً نیازی به رضایت مدیون وجود ندارد و تنها اطلاع او کافی است؛ مگر آنکه در قرارداد پایه میان مدیون و دائن اولیه، حق انتقال سلب شده باشد؛ اما به صراحت ماده ۱۳۳۳ قانون مدنی فرانسه (ویراسته ۲۰۱۶) تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله به رضایت مدیون اصلی نیاز دارد. در مورد انتقال طلب به اشخاص مختلف، برخی از حقوق دانان بر این عقیده‌اند که اگر طلبکاری، طلبی را بیش از یک بار به بیش از یک نفر و در دو عقد یا بیش تر منتقل کند، در این صورت یکی از دو منتقل‌الیه (نسبت به انتقال نخست)، عنوان ثالث را خواهد داشت. در این حالت، چنانچه تاریخ وقوع یکی از این دو عقد معلوم و دیگری مجهول باشد، آن تاریخ علیه این ثالث حجت است و آن عقد که تاریخش مجهول است، تأخر وقوعش استصحاب می‌شود. بدین ترتیب، معلوم‌التاریخ عنوان عقد مقدم را پیدا می‌کند و منتقل‌الیه در آن عقد بر منتقل‌الیه در عقد مجهول‌التاریخ مقدم می‌شود.^{۵۲} به نظر می‌رسد، در این فرض، تقدم یا تأخر حالت سابقه ندارد تا بتوان آن را استصحاب نمود و نیز استصحاب مجهول‌التاریخ تنها می‌تواند بر عدم تحقق آن تا زمان معلوم‌التاریخ دلالت کند و نمی‌تواند بر تأخر آن بر معلوم‌التاریخ دلالت کند تا نتیجه آن صحت عقد مقدم یعنی معلوم‌التاریخ باشد؛ چراکه اصل (استصحاب)، نمی‌تواند لوازم عقلی مستصحاب را اثبات کند و به بیان دیگر، اصل مثبت حجت نیست. لذا در چنین مواردی، جهت فصل خصومت، مقام رسیدگی کننده باید باتوجه به سایر ادله، اصول و قرائن به موضوع رسیدگی و حکم مقتضی را صادر نماید.

همچنین پیرامون چندین انتقال، برخی از حقوق دانان را نظر بر این است که از نظر حقوقی اشکالی ندارد که یک طلب دو بار منتقل شود، یکی فی‌المثل از طریق رهن و دیگری از طریق هبه. در این صورت انتقال دوم که در قالب هبه صورت پذیرفته، از نظر حقوقی تابع انتقال اول است و مستلزم آن است که وضعیت انتقال اول معلوم شود. پس در صورت ایفای تعهد توسط متعهد، مال مورد رهن آزاد می‌شود و به ملکیت منتقل‌الیه دوم درمی‌آید و در غیر این صورت به فروش می‌رود و انتقال دوم باطل می‌شود.^{۵۳} لیکن آنچه را که نباید از نظر دور داشت، آن است که به موجب ماده ۷۷۴ قانون مدنی^{۵۴} رهن طلب در مثال مزبور باطل است و تنها یک انتقال صورت پذیرفته و نه دو انتقال. هرچند که به کار بردن لفظ انتقال نیز درباره رهن صحیح نیست و حتی اگر ماده ۷۷۴ هم این گونه مقرر نمی‌نمود، می‌بایست به جای استفاده از واژه انتقال، از لفظ مقید استفاده می‌شد و واضح است که مقید نمودن، فی‌نفسه سبب انتقال نمی‌شود. در هر حال، به موجب ماده مذکور، عمل حقوقی اول

51. Valérie Lasserre, "The Circulation of the Contract and the Obligation: Reinforcing the Objectification of Undertakings?" *Montesquieu Law Review* (Special issue, Dec. 2017): 117.

۵۲. جعفری لنگرودی، دائرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت، پیشین، ۲۷۵.

۵۳. فیض و واحدی‌نژاد، پیشین، ۱۷۲.

۵۴. «مال مرهون باید عین معین باشد و رهن دین و منفعت باطل است.»

اساساً شکل نگرفته و انتقال صورت گرفته در قالب عقد هبه در صورت دارا بودن شرایط صحت از نفوذ حقوقی برخوردار خواهد بود.

در خصوص طرفین تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله نیز گفته شده است که تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله محقق نمی‌شود، مگر با توافق متعهدله سابق، متعهد و متعهدله لاحق.^{۵۵} لذا در یک زمان واحد، رضایت و انشای هر سه طرف ضروری است.^{۵۶} اراده متعهد از جهت تعهد او در برابر ثالث، اراده متعهدله اول از جهت سقوط طلب او و اراده ثالث برای قبول تعهد جدید.^{۵۷} البته، فرض دیگری نیز وجود دارد که طرفین رابطه تنها متعهدله سابق و متعهد باشند که در این صورت باید گفت، این عمل تعهد به نفع ثالث خواهد بود و نهایتاً باز هم به قبول متعهدله جدید نیاز خواهد بود. لذا، برخی از حقوق دانان، متعهدله لاحق^{۵۸}، لیکن برخی دیگر متعهد^{۵۹} را به عنوان ثالث این قرارداد محسوب نموده‌اند. در مجموع این گونه استنباط می‌شود که این قرارداد با ایجاد از طرف متعهدله سابق و قبول از طرف متعهد واقع می‌شود، ولی تأثیر و نفوذ آن منوط به رضایت متعهدله لاحق خواهد بود و الزاماً آن گونه که برخی از حقوق دانان اظهار داشته‌اند هم‌زمانی اراده‌ها ضروری نیست و توالی عرفی نیز کفایت می‌کند. حال چنانچه، متعهدله لاحق رضایت ندهد، تبدیل تعهدی شکل نخواهد گرفت، چراکه پیدایش تعهد جدید مستقیماً یکی از عوضین قرارداد است و توافق طرفین را نیز نمی‌توان، صرفاً حمل بر سقوط تعهد سابق نمود. پس قصد طرفین، تنها سقوط تعهد نبوده که فقدان اراده متعهدله لاحق در آن تأثیر نداشته باشد و بر طبق قاعدة فقهی «العقود تابعة للقصد»، نه تنها تبدیل تعهدی به وقوع نپیوسته، بلکه سقوط تعهدی نیز رخ نداده است و قرارداد باطل خواهد بود.

۳-۵- دوگانگی در بقای تضمینات و وثایق طلب

مسئله دیگر آن است که آیا از نظر تضمینات و وثایق و توابع دین نیز، انتقال طلب با تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله دوگانگی دارد. در این رابطه نظر اکثریت بر آن است که در تبدیل تعهد، چون تعهد سابق ساقط می‌شود و تعهد نوینی جایگزین آن می‌گردد، منطقیاً تضمینات تعهد سابق به تعهد لاحق تعلق نمی‌گیرد، ولی در انتقال طلب، تعهد به حال خود باقی است و فقط دائن آن تغییر می‌کند؛ در نتیجه تضمینات باقی خواهد بود و زایل نمی‌گردد. تضمینات از متفرعات تعهدند و پس از انتقال باقی خواهند ماند؛ پس در انتقال طلب که همان تعهد با متعلقات خود منتقل می‌گردد و وابستگی آن از منشأ خود به کلی قطع نمی‌گردد، از میان نخواهند رفت.^{۶۰}

۵۵. سنه‌وری، پیشین، ۸۲۵.

۵۶. اسکینی و جعفریان، پیشین، ۱۰۹.

۵۷. مهدی شهیدی، حقوق مدنی ۳: تعهدات (تهران: مجد، ۱۳۹۱)، ۱۸۷.

۵۸. مهدی شهیدی، سقوط تعهدات (تهران: مجد، ۱۳۸۱)، ۱۵۲.

۵۹. محمدجعفر جعفری لنگرودی، ضمان عقدی در حقوق مدنی (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۶)، ۲۳.

۶۰. امامی، حقوق مدنی جلد ۱، پیشین، ۳۴۲؛ جعفری لنگرودی، ضمان عقدی، همان، ۲۲۶.

در تأیید سقوط تضمینات در تبدیل تعهد می‌توان به ماده ۱۲۷۸ قانون مدنی فرانسه^{۶۱} نیز اشاره نمود. از آنجایی که ماده ۲۹۳ برگرفته از ماده ۱۲۷۸ قانون مدنی فرانسه است و وفق این ماده در تبدیل تعهد تضمینات ساقط می‌شود، در این مورد هم قاعدتاً چنین است. در رابطه با انتقال طلب هم بر اساس ماده ۱۳۲۴ قانون مدنی فرانسه (ویرایش ۲۰۱۶)، پس از انتقال طلب، مدیون امکان استناد به تمام ایراداتی را که به خود دین مربوط می‌شود و تمامی دفاع‌های مؤثر از قرارداد پایه که دین او را موجب شده، خواهد داشت؛ من جمله بطلان آن قرارداد، دفاع عدم اجرای تعهد متقابل، فسخ و یا سقوط دین سابق به جهت تهاتر و یا اعطای مهلت در پرداخت؛ درحالی که در تبدیل تعهد به علت سقوط تعهد سابق، تمامی توابع و ملزومات آن هم از بین خواهد رفت.

علاوه بر این، از اصل استصحاب نیز می‌توان در تأیید بقای تضمینات در انتقال طلب بهره جست. چنانچه پس از انتقال طلب، در بقا و یا سقوط تضمینات تردید حاصل شود، با در نظر گرفتن اینکه، آنچه به انتقال گیرنده تملیک شده همان حق و طلب سابق است و صرفاً تردید در این است که با انجام عمل حقوقی انتقال، تضمینات آن باقی خواهد ماند یا از بین می‌رود، می‌توان یقین سابق را استصحاب نمود.^{۶۲} به همین ترتیب، بیان شده است که چون انتقال طلب نقشی جز انتقال ندارد و دخل و تصرف در کم و کیف طلب نمی‌کند، جمیع تضمینات وابسته به آنکه قبل از انتقال وجود داشته، پس از انتقال هم به نفع منتقل‌الیه محفوظ است. پس او از وثیقه عینی طلب و از ضامن و از حق تقدم می‌تواند استفاده کند^{۶۳} و از آنجا که تضمینات از توابع طلب است و برای تقویت و تأکید بر تعهد، این تضمینات مقرر شده، بدون شک دائن لاحق نیز بر اساس اعتماد به این تضمینات پذیرای انتقال طلب گشته^{۶۴} و پذیرش چنین نظری با اصول حقوقی سازگاری بیش‌تری دارد.^{۶۵} در نتیجه، ماده ۲۹۳ که به سقوط تضمینات اشاره دارد، شامل تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله بوده و به انتقال طلب قابل تسری نیست.^{۶۶} و نهایتاً بقای تضمینات در انتقال طلب را از برخی مواد قانون مدنی، از جمله مواد ۳۲۶۷،^{۶۸} ۲۲۰،^{۶۹} ۲۲۵

۶۱ «حق رجحان و وثیقه‌های تعهد سابق به تعهد لاحق تعلق نمی‌گیرد، مگر آنکه متعهدله آنها را صراحتاً به خود شرط کرده باشد.»

۶۲ شعاریان، پیشین، ۳۱۸ و ۳۱۹.

۶۳ جعفری لنگرودی، ضمان عقده، پیشین، ۳۰.

۶۴ سنهوری، پیشین، ۴۹۶.

۶۵ سیدحسین صفایی، دوره مقدماتی حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها (تهران: میزان، ۱۳۹۳) جلد دوم، ۲۶۱.

۶۶ شهیدی، حقوق مدنی ۳، پیشین، ۱۸۸ و ۱۸۹.

۶۷ «تمام ثمرات و متعلقات اموال منقوله و غیرمنقوله که طبعاً یا در نتیجه عملی حاصل شده باشد بالتبع، مال مالک اموال مزبور است.»

۶۸ «عقود نه فقط متعاملین را به اجرای چیزی که در آن تصریح شده است ملزم می‌نماید بلکه متعاملین به کلیه نتایج هم که به موجب عرف و عادت یا به موجب قانون از عقد حاصل شود ملزم می‌باشند.»

۶۹ «متعارف بودن امری در عرف و عادت به طوری که عقد بدون تصریح هم منصرف به آن باشد به منزله ذکر در عقد است.»

و ۳۵۶۰ آن نیز می‌توان دریافت.^{۷۰}

ذکر این مطلب نیز خالی از لطف نیست که با آنکه در انتقال طلب، چون طلب همچنان باقی است، تضمینات و وثایق آن نیز همچنان باقی می‌ماند، اما در صورتی که تضمینات برای دائن سابق، جنبه شخصی داشته، با کنار رفتن وی، تضمینات نیز کنار خواهد رفت و از اصل طلب متابعت می‌نماید. همچنین اگر از قبل، توافقی هرچند ضمنی میان دائن سابق و مدیون مبنی بر سقوط تضمینات در انتقال طلب صورت گرفته باشد، به روشنی معلوم است که چنانچه انتقال طلبی رخ دهد، فاقد تضمینات خواهد بود.

نتیجه

بند ۳ ماده ۲۹۲ قانون مدنی، ناظر به تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله است، نه انتقال طلب؛ زیرا چنانچه مقصود، جایگزینی تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله با انتقال طلب بود، این امکان فراهم بود که در ذیل ماده ۲۹۲ با عنوان تبدیل تعهد، ذکری از بند ۳ به میان آورده نشود، نه اینکه در ذیل عنوان تبدیل تعهد که در ماده ۲۶۴ در زمره اسباب سقوط تعهدات آمده، به انتقال طلب که در آن، سقوط تعهدی به وقوع نمی‌پیوندد اشاره شود. چراکه الفاظ حقوقی هر یک دارای معنایی مخصوص به خود هستند و دو واژه «تبدیل» و «انتقال»، نیز از این سخن مستثنا نیستند. به عبارت دیگر، نمی‌توان چنین نگارشی را حمل بر تعمد قانون‌گذار نمود و اگر قصد وی، این بوده که انتقال طلب را جایگزین تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله کند، می‌توانست انتقال طلب را به صورت جداگانه، با ذکر شرایط و احکام خاص خود مطرح نماید؛ نه اینکه آن را با نهاد دیگری خلط و موجب تشتت آرای میان حقوق‌دانان شود. لذا، توجه به عنوانی که ماده مذکور تحت آن آورده شده، ماهیت آن را به خوبی مشخص می‌کند. به‌علاوه با پذیرش این نهاد در قانون مدنی، طرفین مجبور نخواهند بود که در موارد نیاز به قالب حقوقی مذکور به ماده ۱۰ قانون مدنی متوسل شوند و از این جهت قوت و جامعیت قانون دچار خدشه نخواهد شد. استفاده از واژه «انتقال»، در بند سوم را نیز می‌توان مبتنی بر معنای اعم آن دانست. در این صورت، شامل انتقال به معنای اخص و تبدیل تعهد خواهد شد و از آنجاکه تعارض صدر با ذیل منطقی نیست به تبدیل تعهد، قابل تعبیر است. همچنین نمی‌توان ایرادی به قانون‌گذار از بابت اشتباه در نحوه نگارش وارد نمود؛ بلکه می‌توان گفت قانون‌گذار در مقام بیان جزئیات و شرایط تبدیل تعهد به اعتبار متعهدله نبوده است و رعایت ایجاز و اختصار در قانون‌نویسی نیز این مطلب را تقویت می‌کند.

از دید دیگر، حمل ماده ۲۹۳ قانون مدنی، ناظر به عدم لحوق تضمینات تعهد سابق به تعهد لاحق مگر در صورت شرط خلاف، به انتقال طلب نیز موجه به نظر نمی‌رسد. زیرا در این ماده به صراحت از واژگان «تعهد سابق» و «تعهد لاحق»، استفاده شده که بر زوال تعهد سابق دلالت دارد و مسلم است

۷۰. «هر چیزی که برحسب عرف و عادت جزء یا تابع مبیع شمرده شود یا قوانین دلالت بر دخول آن در مبیع نماید داخل در مبیع و متعلق به مشتری است اگرچه در عقد صریحاً ذکر نشده باشد و اگرچه متعاملین جاهل به عرف باشند.»
 ۷۱. محمدهادی ساعی، «وضعیت تضمینات پس از انتقال طلب یا انتقال دین»، مجله معارف اسلامی و حقوق ۲ (۱۳۸۶)، ۱۷۲ و ۱۷۳.

که تضمین و وثیقه در بقا و زوال، تابع متبوع خود یعنی طلب هستند که با زوال آن، منطبق حقوقی ایجاب می‌کند که تابع آن یعنی تضمینات نیز به‌طور خودکار زایل شود. برعکس، در انتقال طلب تعهد سابق پابرجاست و فقط دائن جدید است که جایگزین دائن سابق می‌شود و قاعدتاً تضمینات آن هم به قوت خود باقی است، مگر آنکه به علتی زوال یابد یا خلاف آن شرط شود. همچنین، نیاز به تبدیل تعهد به‌عنوان ماهیتی حقوقی که سقوط تضمینات و وثایق سابق از آثار آن باشد، به‌خوبی در روابط قراردادی و تجاری امروزی به چشم می‌خورد و نبود آن موجب مشکلاتی کاربردی خواهد گردید.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ابن سعید، یحیی بن احمد. *الجامع للشرائع*. قم: مؤسسه سیدالشهدا، ۱۴۰۵ ق.
- اسکینی، ربیعا و علیرضا جعفریان. «بررسی تبدیل تعهد به اعتبار تبدیل دائن و مقایسه آن با انتقال طلب». *مجله معارف اسلامی و حقوق* ۱ (۱۳۸۸): ۹۷-۱۱۸.
- امام خمینی، سیدروح‌الله. *تحریرالوسیله*. جلد اول. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ ق.
- امامی، سیدحسن. *حقوق مدنی*. جلد اول. تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۲.
- امامی، سیدحسن. *حقوق مدنی*. جلد دوم. تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰.
- باقری، احمد. *سقوط تعهدات*. تهران: انتشارات آن، ۱۳۸۲.
- بروجردی عبده، محمد. *حقوق مدنی*. تهران: انتشارات کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۰.
- توکلی کرمانی، سعید. *انتقال تعهد*. تهران: دانشور، ۱۳۸۰.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *حقوق تعهدات*. تهران: گنج دانش، ۱۳۷۸.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *دائرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت*. تهران: گنج دانش، ۱۳۸۸.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *ضمان عقودی در حقوق مدنی*. تهران: گنج دانش، ۱۳۸۶.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *فلسفه اعلی در علم حقوق*. تهران: گنج دانش، ۱۳۸۲.
- حاجی عزیزی، بیژن، مجتبی زنگنه و عابدین مومنی. «جایگاه تبدیل تعهد در فقه امامیه: بخش مدنی». *مجله فقه و مبانی حقوق اسلامی* ۱ (۱۳۹۰): ۳۵-۵۴.
- حرعاملی، محمدبن حسن. *وسائل الشیعه*. بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا.
- ساعی، محمدهادی. «وضعیت تضمینات پس از انتقال طلب یا انتقال دین». *مجله معارف اسلامی و حقوق* ۲ (۱۳۸۶): ۱۵۱-۱۸۶.
- سنهوری، عبدالرزاق احمد. *الوسیط فی شرح القانون المدني الجديد*. بیروت: داراحیاء تراث العربی، ۱۹۵۸ م.
- سیداحمدی سجادی، سیدعلی و دهقانی دهج، ایمان. «عقد ضمان، زوال یا بقای تضمینات تعهد (با نگاهی به حقوق فرانسه)». *نشریه حقوق خصوصی* ۳۲ (۱۳۹۷): ۸۷-۱۰۶.
- شعاریان، ابراهیم. *انتقال قرارداد*. تبریز: فروزش، ۱۳۸۸.
- شهیدی، مهدی. *حقوق مدنی ۳: تعهدات*. تهران: مجد، ۱۳۹۱.
- شهیدی، مهدی. *سقوط تعهدات*. تهران: مجد، ۱۳۸۱.
- صفایی، سیدحسین. *دوره مقدماتی حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها*. جلد دوم. تهران: میزان، ۱۳۹۳.
- طوسی، محمدبن حسن. *المبسوط فی فقه الامامیه*. جلد سوم. بی جا: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، بی تا.
- عدل، مصطفی. *حقوق مدنی*. قزوین: انتشارات طه، ۱۳۷۸.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. *تبصرة المتعلمین فی احکام الدین*. تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ ق.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. *مختلف الشیعه فی احکام الشریعه*. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۳ ق.
- علی آبادی، علی. *ایجاد و سقوط تعهدات ناشی از عقد در حقوق اسلامی*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
- فاضل لنکرانی، محمد. *تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله: المضاربه الی الهبه*. قم: مرکز فقه الاثمه الاطهار، ۱۳۸۳.

فیض، علیرضا و جواد واحدی نژاد. «مقایسه عقد حواله با تبدیل تعهد و انتقال دین و طلب». *پژوهشنامه فقه و حقوق اسلامی* ۳ و ۴ (۱۳۸۸): ۱۵۹-۱۹۴.

کاتوزیان، ناصر. *حقوق مدنی: عقود معین*. جلد چهارم. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲.

کاتوزیان، ناصر. *حقوق مدنی: عقود معین*. جلد دوم. تهران: گنج دانش، ۱۳۹۰.

کاتوزیان، ناصر. *حقوق مدنی: نظریه عمومی تعهدات*. تهران: میزان، ۱۳۸۵.

کاظمی، محمود و زارعی، علی. «مطالعه تطبیقی تبدیل تعهد در حقوق ایران و غرب (روم و فرانسه)». *مطالعات حقوق خصوصی* ۲ (۱۳۹۵): ۳۰۵-۳۲۳.

محقق حلی، جعفر بن حسن. *المختصر النافع*. قم: مؤسسه بعثت، ۱۴۱۶ ق.

(ب) منابع انگلیسی

- Ames, James Barr. "Novation." *Harvard Law Review* 6 (1892): 184-194.
- Bermann, George A. and Etienne Picard. *Introduction to French Law*. the Netherlands: Kluwer Law International, 2008.
- Boroi, Gabriel and Catalin-Bogdan Nazat. "Novation, Way of Modifying the Liabilities theoretical and Practical Aspects." *Challenges of the knowledge society* 2 (2012): 529-534.
- Delabre, Ge'rald. *La Cession de Creance*. France: Faculte' de Droit Virtuelle de l'universite' Lyon, 2006.
- Gaius. *Institutes of Roman Law*. Translated by Edward Poste. (UK: Oxford University Press), 1904.
- Gelev, Dimitar. "About Legal Notions: Cession, Novation, Subrogation and Assignation." *Law Review Iustinianus Primus* 6 (2015): 1-12.
- Gide, Paul. *E'tudies sur la Novation et le Transport de Creances en Droit Romain*. Paris: L. Larose, libraire-e'diteur, 1879.
- Lasserre, Vale'rie. "The Circulation of the Contract and the Obligation: Reinforcing the Objectification of Undertakings?" *Montesquieu Law Review* (Special issue, Dec. 2017): 165-177.
- Melville, Robert Dundonald. *A Manual of the Principles of Roman Law Relating to Persons*. Edinburgh: W. Green & Son, 1915.
- Mousourakis, George. *Fundamentals of Roman Private Law*. Heidelberg: Springer, 2012.
- Stathopoulos, Michael. *Contract Law in Greece*. the Netherlands: Kluwer Law International, 2009.
- Uitz, Renáta. *Constitutions, Courts, and History: Historical Narratives in Constitutional Adjudication*. Budapest: Central European University Press, 2005.